

# OSMANLI ARAŖTIRMALARI

## XIV

Nezir Heyeti — Editorial Board  
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ  
HEATH W. LOWRY — İSMAIL ERÜNSAL  
KLAUS KREISER

# THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

## XIV

İstanbul - 1994

## İSTANBUL MEVLEVÎHÂNELERİ

Baha TANMAN

13. yy.'ın son çeyreğinde Selçuklu başkenti Konya'da temelleri atılan, Selçuklu birliğinin dağılmasını müteakip çeşitli beyliklerin sınırları içinde, 15. yy.'ın başlarından itibaren de Osmanlı topraklarında gelişmesini sürdüren Mevleviyye tarikatı İstanbul'un fethedildiği yıllarda Osmanlı tasavvuf hayatında yerini almış bulunuyordu. İslâm tarihinde başka hiçbir metropolde eşine rastlanmayan yoğun ve çok yönlü bir tasavvuf hayatının yaşandığı, Osmanlı dünyasında mevcut hemen bütün tarikatların, üstelik çeşitli kollarıyla temsil edildiği yeni Osmanlı başkentinde Mevleviyye'nin 1453'ten 1925'e uzayan macerasını mevlevîhânelerden izlemek mümkün olabilmekte, söz konusu kuruluşların sayısı, dağılımı, yerleşimi, mimarisi ve süslemesi bu tarikatın gerek çevresiyle olan ilişkilerini gerekse de kendi iç dünyasını bize yansıtmaktadır.

İstanbul mevlevîhâneleri ele alındığında dikkati çeken ilk hususlardan biri Mevleviyye'nin, İstanbul merkezli Osmanlı tasavvuf kültüründe çok önemli bir mevkie sahip olmasına rağmen, İstanbul'daki diğer tarikatların çoğundan daha az sayıda tekkeye sahip olmasıdır<sup>1</sup>. Mevleviyye'nin düzinelerle tekkeye sahip "kalabalık" bir tarikat olmamasının başlıca sebebi,

<sup>1</sup> *Topkapı (1805-1826):* 45 Halveti - 37 Nakşi - 18 Celveti - 17 Saadi - 16 Kadiri - 12 Rifai - 7 Bektaşî - 5 Mevlevî  
*Zühûdî Bey (1823):* 46 Nakşi - 40 Halveti - 20 Kadiri - 15 Rifai - 15 Saadi - 11 Gülşeni - 9 Celveti - 5 Mevlevî  
*M. Tekâyâ (1890):* 81 Halveti - 64 Nakşi - 57 Kadiri - 35 Rifai - 23 Saadi - 22 Celveti - 8 Bedevî - 5 Mevlevî

Nakşibendiyye, Halvetiyye, Kadiriyye, Rifaiyye gibi tarikatlardan farklı olarak, bazı araştırmacıların *popular sufism* olarak adlandırdıkları geniş tabanlı tasavvuf hayatı yerine başından beri tasavvuf kültürünün klasik boyutunu temsil etmesi, düşüncesi, edebiyatı, musikisi, irfânı ve teşrifatı ile daha seçkin bir düzeye hitab etmesidir.

Gerçekten de İstanbul'un tarihinde mevlevîhâne adedi hiçbir zaman beşi geçmemiştir. Bu vesileyle İstanbul'da tesis edilmiş mevlevîhânelerin kronolojik dökümüne göz atacak olursak fethi müteakip Fatih Sultan Mehmed tarafından *Kalenderhâne* adıyla Mevlevîlere tahsis edilen Hristos Akataleptos Kilisesi şehrin ilk mevlevîhânesi olarak kabul edilebilir.

1491/92'de ilk özgün mevlevî tesisi olan Galata Mevlevîhânesi'nin kurulmasıyla Kalenderhâne'nin Mevlevîlerce terk edildiği anlaşılmaktadır. Aşağı yukarı aynı yıllarda Mevlânâ neslinden ve Nakşibendiyye meşâyihinden Şeyh Abid Çelebi (vef. 1497/98) tarafından Fatih'te, Otlukçu Yokuşu'nda tesis edilen, bazı kaynaklarda *Fatih Mevlevîhânesi* olarak geçen, Mevleviyye ile Nakşibendiyye'ye birlikte hizmet veren çift tarikatlı bir tekke kurulmuş, 19. yy.'ın 2. çeyreğinde Saadiyye'ye bağlı olarak ihya edilmiş, ancak tanzim edilen yeni vakfiyede de postnişinlerin mesnevîhan olması şart koşularak Saadî mukabelesinden evvel tevhidhânedeki Mesnevî okutulmuş, 1918 büyük Fatih Yangını'nda söz konusu tekke tarihe karışmıştır. Bundan sonra 1598'de Yenikapı, 1622'de Beşiktaş, 17. yy.'ın 2. çeyreğinde (1623-1631) Kasımpaşa, 1792/93'te Üsküdar mevlevîhâneleri tesis edilmiş, 1867/68'de yıkılan Beşiktaş Mevlevîhânesi 1870'de Maçka sırtlarındaki bir mevlevîhâneye, oradan da Eyüp'te Bahariye kıyısında 1874-1877 arasında inşaatı tamamlanan Bahariye Mevlevîhânesi'ne taşınmıştır. Bu arada 1622'de Eyüp'ün Çömlekçiler kesiminde (Zal Mahmud Paşa Külliyesi yakınında), 1814/15'te de yine Eyüp'ün İdrisköşkü mevkiinde kurulan ancak çok kısa ömürlü oldukları için İstanbul tekkelerine ilişkin bellibaşlı kaynaklarda mezkur olmayan, günümüzde bütünüyle ortadan kalkmış bulunan iki mevlevîhânenin varlığı tesbit edilebilmektedir.

İstanbul mevlevîhânelerinin dağılmasına göz attığımızda, fethi müteakip âcilen ihtiyaca cevap vermek için kiliseden çevrilen Kalenderhâne ile daha ziyade Nakşibendî yönü ağır basan (kaynakların büyük çoğunluğunda bu tarikata bağlı bir zâviye olarak kaydedilen) Abid Çelebi Tekkesi hariç

diğerlerinin yoğun iskân sahasının dışında, mesire niteliğindeki mevkilerde yer aldıkları görülür. Bu meydanda Galata Mevlevîhânesi Fatih ve II. Bayezid devirleri ricalinden olan bânîsi vezir İskender Paşa (vef. 1506/07)'ya ait av çiftliğinin bir kesiminde, Yenikapı Mevlevîhânesi bânîsi Yeniçeri Kâtibi Malkoç Mehmed Efendi (1550 civ.-1646)'nin bahçesinde, Beşiktaş Mevlevîhânesi Çırağan kıyısındaki sahilsarayların arasında, Kasımpaşa Mevlevîhânesi çiçek bahçeleri ve bostanlarla kaplı bir vadinin yamacında, Üsküdar Mevlevîhânesi bahçeli köşklerin bulunduğu bir çevrede, Bahariye Mevlevîhânesi de Eyüp'ün Bahariye kıyısındaki yalılar arasında tesis edilmiş, zamanla, özellikle 20 yy.'ın ilk çeyreğinden itibaren etrafı asıl karakterinden uzaklaşarak şehirleşmiştir.

İstanbul mevlevîhânelerinin dağılımında gözlenen bu özellik Mevlevîlerin gönül huzuruna ve tabiat güzelliğine önem vermeleriyle, kalabalığınecessüsünden, bazı mutaassıb çevrelerin kınamasından uzak olmayı arzu etmeleriyle, ayrıca mevlevîhânelerin geniş bir araziye ihtiyaç gösteren oldukça kapsamlı bir mimari programa sahip olmalarıyla açıklanabilir. Aynı sebepler İstanbul'un çevresindeki Bektaşî tekkeleri için de geçerlidir. Ancak Gaziyân-ı Rûm geleneğini sürdüren Bektaşîliğin askerî hayatla yakından ilişkili olması ve şehrin civarındaki Bektaşî tekkelerinin fetihden önce ya da fetih sırasında, manzaralı mevkiler olmanın yanı sıra stratejik önemi haiz noktalara kondurulmuş olması bu tesislerin dağılımına mevlevîhânelerde bulunmayan bir boyut katmaktadır.

İstanbul mevlevîhânelerinden Galata, Yenikapı, Beşiktaş ile bunun devamı Bahariye ve Kasımpaşa'nın asitâne niteliğinde, buna karşılık Üsküdar'ın seyyahların konaklaması için tasarlanmış bir zâviye olduğu bilinmektedir. Bu asitâne/zâviye ayırımının belirli ölçüde söz konusu tesislerin mimari programını etkilediği, asitânelerin daha geniş kapsamlı tutulduğu, hatta Galata ile Yenikapı'nın zamanla muvakkithâne, kütüphâne, sebil, çeşme gibi doğrudan tarikat faaliyetiyle ilişkisi olmayan bir takım tâlî unsurlarla donanarak tabir caizse *Mevlevî külliyelerine* dönüşmüş olduğunu görülmektedir.

İstanbul mevlevîhânelerinde mimarî programı, yerleşim düzenini (bö-lümlerin dağılımı), bunların iç mimarisini, ayrıntıları ve süslemeyi belirleyen çeşitli faktörler teşhis edilebilir. Öncelikle mevlevîhânelerde karşıla-

şılması söz konusu olan çeşitli fonksiyonlar (ibadet, eğitim, geçici ve sürekli barınma, beslenme, temizlenme, ulaşım vs.) ve bunlara tekabül eden bölümler (semahâne, meydan-ı şeri, türbe, hazire/hamûşân, harem, selâmlık, dedegân hücreleri, mihmanhâne, matbah-ı şerif, harem mutfağı, kiler, fırın, somathâne, şerbethâne, hamam, gusülhâne, halâlar, şadırvan, çamaşırhâne vs.) söz konusu kuruluşların mimari programını, bünyelerinde barındırdıkları bölümlerin niteliğini tesbit etmektedir. Bu meydanda Konya'daki Pîrevî'nde görülen, İstanbul'da da Yenikapı ve Bahariye mevlevîhânelerinde sürdürülen semahâne-mescid ayırımına, Mevlânâ'nın anavatını olan Horasan'da daha 10. yy.'ın son çeyreği ile 11. yy.'ın ilk yarısına ait hankâhlarda *semaathâne* (veya *cemaathâne*) ve *musalla* adları altında rastlanması dikkat çekicidir (Trimingham: *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971, s. 166, Şeyh Ebû Said ibn Ebülhayr (967-1049)'ın biyografisinden naklen).

Belirli fonksiyonlara hitab eden bu bölümlerin dağılımı öncelikle söz konusu fonksiyonların aralarındaki bağlantılara, başka bir deyimle mevlevîhânelerin fonksiyon şemasına göre belirlenmektedir. Genellikle simetri, üslup, gösteriş gibi kaygılardan azade olarak, ayrıca arazi verileri ve kullanışlılık dikkate alınarak akılcı/pratik çözümler üretilmiştir. Mevlevîhânelerin çekirdeğini teşkil eden semahânelerle barınmaya mahsus birimler arasındaki bağlantılar bu açıdan değerlendirilmelidir. Bu meydanda - diğer tarikat yapılarının çoğunda olduğu gibi - İstanbul mevlevîhânelerinde de görülen ibadet/barınma/eğitim kaynaşması, daha açık bir ifadeyle semahâne, dedegân hücreleri, selâmlık, harem gibi bölümlerin aynı mimari bütün içinde, hatta Yenikapı ve Kasımpaşa mevlevîhânelerinde aynı kitle içinde toplanmaları, bütün tarikat silsilelerinde ilk halkayı oluşturan Hz. Muhammed'in ehl-i beyti ile ve tasavvuf ehlince İslâm tarihinin ilk dervişleri olarak görülen ashâb-ı soffe ile ikamet ettiği, toplu ibadetleri yönettiği, ashâbını - tıpkı tekkelerde olduğu gibi - sohbet ağırlıklı bir eğitime tabi tuttuğu, sosyal dayanışma ve iletişimi sağladığı Mescid-i Nebevî'yi hatırlatmaktadır. Gerçekten de Mescid-i Nebevî'deki Peygamber/ehl-i beyt/ashâb birlikteliği, bu yapının mimari tarihinde tek türevi olarak görülebilen camiler yerine tarikat yapılarında yüzyıllar boyu sürdürülmüştür (İ. Nûman: *Dînî - İctimâî Müesseselerimizin Doğuşuna ve Mimârî Tekâmüllüne Mescid-i Nebevî'nin Tesirleri*, Kubbealtı Akademi Mecmuası, 3 (Temmuz

1982), 37-52). İslâm tarihinde ilk yapılarının suflerçe Hz. Muhammed'in manevî varisleri olarak kabul edilen şeyhlerin evlerinden kaynaklanması bu açıdan manidardır. İstanbul'daki tarikat mimarisi - bu arada mevlevîhâneler - ile yerel sivil mimari arasında malzeme, tasarım ve ayrıntı hususlarında gözlenen yakınlık yukarıda değinilen geleneği devam ettirmektedir. Tabîdir ki dört eyvanlı Horasan evlerinden kaynaklanan kârgir hankâhların yerini, bütün kuzey Anadolu'da olduğu gibi İstanbul'da da yaygın olan ahşap mesken tipine yaklaşan ahşap tekkeler ve mevlevîhâneler almıştır. Devâsâ bir ahşap konağı andıran Kasımpaşa Mevlevîhânesi ile evresindeki yalılarla tam bir uyum içinde olan Bahariye Mevlevîhânesi bu hususta en bariz iki örneği teşkil eder.

Öte yandan semahâneler ile türbelerin, Kasımpaşa Mevlevîhânesi hariç bütün diğer örneklerde aynı kitle içine alınması, aralarında dolaylı (Galata ve Üsküdar) ya da doğrudan (Yenikapı ve Bahariye) bağlantılar kurulması muhakkak ki, bütün sufler gibi - nitekim aynı özelliği diğer tarikatlara bağlı pek çok yapıda da bulabiliriz - Mevlevîler arasında da *velâyete* verilen önemin, Yunus Emre'nin *Ölen hayvan imiş âşıklar ölmez mısraı* ile en veciz ifadesini bulan inancın mimari yansımından başka bir şey değildir. İbadet mekânları ile türbeler arasındaki bu yakınlık Hz. Muhammed'in türbesini barındıran Mescid-i Nebvî'den bu yana - Konya Mevlânâ Dergâhı gibi - özellikle velî türbelerinin etrafında gelişen tarikat tesislerince devam ettirilmiştir. Ayrıca mevlevîhânelerdeki türbelerde karşılaşılan, buna karşılık hünkâr ve ricâl türbelerinde hemen hiç görülmeyen niyaz/muvacehe pencereleri de *velâyet telakkisinin* diğer bir mimari ifadesidir. Üsküdar Mevlevîhânesi'nde karşılaşılan ve Osmanlı devri için oldukça şaşırtıcı olan düzen (zemin katın türbeye, üst katın semahâneye tahsis edilmesi) Osmanlı-öncesi Anadolu Türk mimarisindeki kümbed tasarımının etkisini sürdürmektedir.

Mevlevîhânelerin barındırdığı bölümler tek tek ele alındığında bunlardaki iç düzenin - tıpkı dağılımlarında olduğu gibi - öncelikle kullanıma bağlı olarak şekillendiği, ayrıca bazı örneklerin semahânelerinde tasavvufî remizlerin mimariye yansıdığı görülmektedir. Bu meydana semahânelerin düzenlenmesinde Mevlevî mukabelesinin koreografik, akustik ve seyirlik (görsel) boyutları birinci derecede rol oynamıştır. Gerek devr-i veledîye gerekse de sema hakim olan dairevî hareket semahânelerin merkezindeki-

sema alanının biçimini etkilemiş, kare veya dikdörtgen yerine köşeleri pahlı kare (Kasımpaşa), köşeleri çeyrek dairelerle yumuşatılmış kare (Bahariyr), sekizgen (Galata) ve daire (Yenikapı) gibi biçimler tercih edilmiş, böylece bir yandan mukabele sırasında kullanılmayan ölü alanlar maksûrelere katılarak değerlendirilmiş, diğer taraftan mukabelenin çeşitli tasavvufî ve kozmik remizleri ifade eden koreografisi bir ölçüde mekâna yansıtılmıştır. Zâviye olması dolayısıyla mukabele icrasının asitânelere nisbetle daha az önemli tutulduğu Üsküdar Mevlevîhânesi'nde fevkânî semahâne dikdörtgen planlıdır. Burada ilginç olan Mimar Kemâleddin Bey tarafından hazırlanan fakat uygulanamayan projede söz konusu mekânın sekizgen prizma biçiminde düşünülmesidir.

Gerek Galata Mevlevîhânesi'nde gerekse de Üsküdar Mevlevîhânesi projesinde, ayrıca İstanbul'daki başka tarikatlara bağlı kimi tekkelerde karşılaşılan sekizgen planlı semahâne ve tevhidhânelerin Doğu Akdeniz havzasında erken devir Hıristiyan mimarisinin ürünü olan sekizgen planlı meşhed (*martyrion*) ve ziyaret yapılarından, özellikle bunlardan mülhem olan Kubbetü's-Sahrâ'dan bir ölçüde etkilendikleri düşünülebilir. Kubbetü's-Sahrâ'nın hatırasını yaşattığı mirac'ın sufiler nezdindeki önemi, ayrıca İstanbul'da fethi müteakkip *Küçük Ayasofya* adıyla cami-tekkeye tahvil edilen Aziz Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nin tasarımı (sekizgen planlı merkezî ibadet mekânı ve bunu kuşatan iki katlı mahfiller) söz konusu ihtimali güçlendirmektedir.

Semahânelerde sema alanını kuşatan, züvvâra, bacılara, hünkâra, icabında yabancı züvvâra mahsus çeşitli mahfiller, kezâ mıtrıb maksûresi, seyirlik yönü diğer tarikat âyinlerine oranla çok daha ağır basan Mevlevî mukabelesinin seyredenlerin gözlerine ve kulaklarına en iyi şekilde hitab edebilmesi, böylece *celb-i kulûba* vesile olabilmesi esassından hareketle yerleştirilmektedir.

Tasavvufî remizlerin semahâne tasarımına yansımalarının en bariz iki örneği Yenikapı ve Bahariye mevlevîhânelerindeki sema alanlarının *nezr-i Mevlânâya* tekabül eden on sekiz aded sütunla kuşatılmış bulunmasıdır. Esasen *nezr-i Mevlânânın* dedegân adedini, dolayısıyla asitânelerin barındırdığı dedegân hücresi adedini tesbit ettiği de hatırlanmalıdır.

İstanbul mevlevîhânelerinde teşhis edilen mimari ayrıntılar ve süsleme unsurları büyük ölçüde inşa edildikleri - daha doğrusu yenilendikleri - devrin zevkini yansıtır. Nitekim II. Mahmud devrinde yeniden inşa ettirilmiş olan Kasımpaşa Mevlevîhânesi (1834) ile Yenikapı Mevlevîhânesi'nin semahâne-türbe kanadında (1837) ampir üslubunun, buna karşılık Galata Mevlevîhânesi'nin semahâne-selâmlık binası (1859) ile Bahariye Mevlevîhânesi'nin semahâne-türbe binasında (1874-1877) eklektik zevkin izleri seçilmektedir. İstanbul'da diğer tarikatlara ait bir takım geç devir tekkelelerinde olduğu gibi mevlevîhânelerde de dal sikke ve destarlı sikke (*tac-ı şerif*) türünden Mevlevîliği temsil eden, amblem niteliğini haiz bazı tarikat eşyası mimari ayrıntılarda (alem, cephede kabartma, korkuluk babası vs.) ve süslemede (kalem işi, branda üzerine boyama vs.) kullanılmıştır. Bunlar içinde II. Mahmud devrinde yönetimin Mevlevîyye ile olan ilişkisini adeta belgelemesi bakımından en ilginç Kasımpaşa Mevlevîhânesi'nde semahâne tavanının göbeğinde yer alan kompozisyonudur. Burada Mevlevîyyeyi temsil eden musiki âletleri ile bunları kuşatan Osmanlı sancakları sema yönünde dönmektedir. Geç devir tekke sanatındaki bu amblem merakının *Tanzimat*'la baş gösteren arma modası ile bağlantılı olduğu tahmin edilebilir.